

ГРАМАТЫКА

Склад слова. Словаўтварэнне і арфаграфія

§ 10. Марфемная будова слова

54. Прачытайце табліцу. Падбярыце да яе назву.

Корань	агульная частка роднасных слоў	
Прыстаўка		<i>прадзед, прышкольны, вывучыць</i>
Суфікс	частка слова, якая стаіць пасля кораня і служыць для ўтварэння новых слоў	
Канчатак		<i>прац[а], восеньск[і], чытал[а]</i>
Аснова	частка слова без канчатка	

Дапоўніце табліцу.

Якія значымыя часткі слова могуць уваходзіць у аснову?

На аснове табліцы падрыхтуйце паведамленне пра склад слова.

55. Прачытайце лінгвістычны эцюд. Да якога тыпу маўлення яго можна аднесці? Падбярыце да тэксту заглавак.

Слова — гэта жывая істота. У яго ёсць сэрца — корань. Ёсць словы з добрым сэрцам, а ў іншых — прыхаваны эгаізм, зайздрасць.

Галава слова — гэта прыстаўка. Яна ўвесь час думае, як дапамагчы кораню лепш перадаць значэнне слова. Вось глядзіце: *чытай, чытала, чыталі...* З якой мэтай, навошта? А калі дадаць прыстаўкі, то многае становіцца зразумелым: *прачытай, перачытай, вычытай, дачытай.*

А суфікс — гэта рукі! Суфікс можа ўсё! Змяніць памер і рост? Калі ласка! З ім *дом* не проста *дом*, а маленькі *домі́к* ці здаравенны *дамі́шча*.

А што такое канчатак? Сэнсу слова не змяняе, значыць, гэта толькі вопратка. Аднак канчатак дапамагае выратавацца ад адзіноты! Адзін — *сябар*, а з’явілася цудоўная «вопратка» — і з’явіліся *сябры*! (Паводле К. Чалікава).

Чаму аўтар называе корань сэрцам слова?

Ці адрозніваюцца словы *прачытаў*, *перачытаў*, *дачытаў* значэннем? Якая частка слова змяняе значэнне ўсяго слова?

Як канчатак дапамагае выратавацца ад адзіноты? Прывядзіце ўласныя прыклады.

Прыстаўка, корань, суфікс і канчатак — марфемы.

Марфема — найменшая частка слова, якая мае значэнне, таму яе называюць значымай часткай слова. Корань *добр-* у прыметніку *добры* мае значэнне ‘станоўчае, добрае’. Прыстаўка *пра-* ў дзеяслове *прачытаў* ужываецца ў значэнні ‘завяршыць дзеянне’. Суфікс *-ішч-* у назоўніку *дамі́шча* мае значэнне ‘вялікае памяшканне’. Канчатак *-ы* ў назоўніку *сябры* паказвае на значэнне назоўнага склону множнага ліку.

Марфемы з’яўляюцца будаўнічым матэрыялам для слова.

Марфемная будова слова, ці склад слова, — гэта марфемы, з якіх складаецца слова.

Аснова слова не з’яўляецца марфемай.

56. Запішыце слова, якое мае наступную марфемную будову:

- а) прыстаўка, як у слове *заезд*;
- б) корань, як у слове *гадаць*;
- в) суфікс, як у слове *закладка*;
- г) канчатак, як у слове *ластаўка*.

У слове, што атрымалася, графічна абазначце марфемы.

- Растлумачце напісанне арфаграм у запісаным слове. Складзіце з ім сказ.

57. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Падбярыце заглавак. Пра якую класічную пошту гаворыць аўтар?

У сучасным свеце электронныя зносіны даўно апярэдзілі пошту класічную. Аднак шматлікія афіцыйныя паведамленні, газеты і часопісы адпраўляюць і атрымліваюць традыцыйным спосабам — праз паштальёна^Ф.

Такім чынам, паштовыя скрынкі для карэспандэнцыі не страцілі сваёй актуальнасці. Як цудо..на атрымаць віншавальную паштоўку якую напісаў блі..кі і д..рагі т..бе чалавек! (*Паводле газеты «Браслаўская звезда»*).

пóшта

Выпішыце з тэксту аднакаранёвыя словы. Вызначце ў іх корань. Чым гэтыя словы адрозніваюцца па саставе? Спішыце апошні сказ, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку.

§ 11. Аснова і канчатак. Нулявы канчатак

58. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму. Растлумачце выбар заглаўка.

Зáмкі

Трэба замак
на **замок**,
каб у замець^П
не **замок**.

Не замок,
не занямог,
каб стаяць
стагоддзі мог.

Замкі —
варта на зямлі —
аж да нашых дзён
дайшлі.

Як дазор,
стаяць муры^{*}
ў Гродн..
Косав.. Мір..

Р. Бензярук.

Выпішыце з тэксту формы аднаго і таго слова. Вызначце ў запісаных формах зменную частку слова. Як яна называецца? Што вы пра яе ведаеце?

Ці з'яўляюцца аднакаранёвымі выдзеленыя словы? Абгрунтуйце сваю думку.

Запішыце апошні сказ, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку. Растлумачце свой выбар.

Разгледзьце фотаздымак. Які замак на ім адлюстраваны? Раскажыце пра яго, выкарыстоўваючы слова *зáмак* у розных формах.

59. Прачытайце табліцу. Назавіце прапушчаныя канчаткі ў словах. Што абазначаецца ўмоўным значком □?

Канчатак у словах		
адзіночны лік	множны лік	прошлы час
Н. з ^{а́} мак□	Н. земл ^{і́}	м. р. занямог□
Р. з ^{а́} мк ^а	Р. зямель□	ж. р. занемагл ^а
Д. замк..	Д. земл..	н. р. занемагл..
В. замак□	В. земл..	мн. л. занемагл ^{і́}
Т. замк..	Т. земл ^{ямі́}	
М. (у) замк..	М. (на) земл..	

- Якія часціны мовы і ў якіх формах могуць мець нулявы канчатак?

Канчатак — значымая зменная частка слова, якая служыць для ўтварэння форм слова (школ^а, школ^ы, школ^е і інш.) і сувязі слоў у словазлучэнні (спел^{ыя} журавін^ы, спел^{ых} журавін□) і сказе (Сябр^ы набірал^і спел^{ых} журавін□).

Нулявы канчатак — марфема, якая пры вымаўленні слова не перадаецца гукамі, а пры напісанні — літарамі (вецер□, радасць□, школ□, перабег□). Нулявы канчатак можа вызначацца толькі пры параўнанні форм слова: вецер□, ветр^у, ветр^{ам}; перабег□, перабегл^а, перабегл^і.

Нязменныя словы (кенгуру, паліто, стрыгчы, вучыць), прыназоўнікі і іншыя дапаможныя словы (пры, перад, але, што) канчаткаў не маюць.

60. Прачытайце тэкст, раскрываючы дужкі. Падбярыце да яго загалолак у адпаведнасці з тэмай.

У горадзе Беразіно працуе музей драўлянай (лыжка). У ім сабрана больш за 300 (лыжка) розных памераў. Сярод цікавых экспанатаў* музе.. н..даўна з'явіўся лы..кавы набор з усіх парод дрэў, якія р..стуць у Бел..русі. Ёсць у музеі і самая^ф вялікая ў свеце (лыжка) даўжынёй 23 метры 66 сантыметраў. Яна выразана

з сущэльнага* дуба.^{сн} Ручка ў (лыжка) выканана ў выглядзе цмока, а на чарпачку размешчаны герб горада (Паводле А. Коршак).

У якіх формах ужываецца слова *лыжка* ў тэксце? Назавіце канчаткі ў розных формах гэтага слова.

Запішыце выдзелены сказ, устаўляючы прапушчаныя літары. Вызначце канчаткі назоўнікаў. Абгрунтуйце свой выбар.

Перакажыце тэкст, ужываючы розныя формы слова *лыжка*.

61. Суаднясіце правіла з прыкладамі, якія яго ілюструюць.

1. Частка слова без канчатка называецца асновай.

2. У аснове слова заключана яго агульнае лексічнае значэнне.

3. Асновай нязменных слоў з'яўляецца ўсё слова.

а) вада — ‘бясколерная вадкасць без смаку і паху’;

бяссонны — ‘які праходзіць без сну’;

б) метро, таксі, фае;

в) дзяцела, вясновы, яна.

Вызначце корань у слове *вада*. Ці могуць супадаць корань слова і аснова слова? Складзіце два сказы са словам *вада* ў розных формах. Выдзеліце ў іх асновы і канчаткі.

62. Прачытайце тэкст. Да якога стылю ён адносіцца?

Цябе чакае ў гoscі^ф лес. Ён по..ны сало..кага водару ягад, г..ржаватага паху гр..боў. З лесам трэба быць добрым і шчырым. Толькі тады ён пакажа табе ўсе свае та..мніцы, падорыць^с багац..е, што хавае ад благога вока (Паводле В. Хомчанкі).

Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Вызначце асновы назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў. Назавіце формы аднаго і таго ж слова.

Параўнайце значэнні слоў *благая* і *благая* ў беларускай і рускай мовах.

У склад **асновы** слова могуць уваходзіць розныя марфемы: салодкі, узлесака, падаруу. Аснова можа супадаць з коранем слова: берага, сіньа, возера; іду, пішуць, ляціць.

Нязменныя словы складаюцца толькі з асновы: купэ, пано.

Пры вызначэнні асновы ў неазначальнай форме дзеяслова ў яе не ўключаюцца суфіксы **-ць, -ці, -чы**: спяваць, везці, бегчы. Не ўваходзяць у аснову дзеяслова і суфіксы прошлага часу **-л- і -ў**: радаваў, думаў; малявала, перадавала.

63. Адгадайце загадкі А. Клышкі. Запішыце загадкі разам з адгадкамі.

Пчаліная справа.
Мядзведжая страва.

Просяцца на вусначкі
Акрайчыкі, **скібачкі**, лустачкі*.

Благі з яго **нырэц**.
Скочыў у вадзі —
Тут і канец.

Вызначце ў выдзеленых словах асновы і канчаткі. Параўнайце карані і асновы ў словах-адгадках.

64. Спішыце прыказкі, устаўляючы прапушчаныя канчаткі ў словах. Вызначце ў гэтых словах асновы. Назавіце словы з нулявым канчаткам.

1. Пакармі птушак зімой — яны аддзяч.. вясной. 2. Плач.. хлеб, калі яго есць **ф** дармаед. 3. Лён люб.. паклон. 4. Ён пройдз.. па вадзе і не намочыцца. 5. Чмель гудзе, але мёду не нос..

Якія прыказкі можна аб'яднаць у тэму «Праца»? Абгрунтуйце свой адказ.

§ 12. Корань слова (паўтарэнне).

Аднакаранёвыя словы і формы аднаго і таго слова

65. Дапоўніце звесткі пра корань. Праілюструйце правіла ўласнымі прыкладамі.

Словы з аднолькавым па значэнні каранем называюць _____, ці _____: ...

Корань — агульная частка _____ слоў: ...

Разгледзьце малюнак. Якой тэме ён прысвечаны? Як вы разумееце выраз *дрэва жывіцца карэннем*?

